

Vi har ikke brug for 70.000 jøder

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

I 1938 lod beskeden til en ung østrigsk flygtning fra en nazist i dansk polituniform, at man ikke havde brug for 70.000 jøder i Danmark. Flygtningen var en af utallige, der blev afvist ved den danske grænse i 1930'erne. Betjenten var heller ikke alene om sin holdning. Han havde visse af sine overordnede fulde opbakning. Lignende holdninger mod indvandring af jøder var til og med blevet proklameret af justitsministeren i 1937. Jøder var de ringest stillede flygtninge i Danmark i slutningen af 1930'erne.

Højtstående, danske embedsmænd fremviste i 1930'erne jødefjendelige holdninger. I 1933 skrev en medarbejder ved det danske gesandtskab i Berlin, med stor alvor til Udenrigsministeriet i København om jødernes forestående flugt fra Tyskland: „Selv om vi er liberale og fordomsfri, er der dog maaske Anledning til at være opmærksom paa den Fare, der herved kunde opstaa, for vor nordiske Racerenhed“.¹

Statsløse personer, deriblandt jøder, blev udleveret til besættelsesmagten i 1940-43. De danske myndigheder var mere ivrige efter at udlevere statsløse jøder og andre uønskede, end besættelsesmagten var efter at tage imod dem. Beslutningen om udleveringerne af jøder fra Danmark til Tyskland blev taget på et niveau, som ikke blev berørt af retsopgøret i Danmark. Også i 1945 planlagde myndighederne at udvise statsløse jøder, der var flygtet til Sverige i 1943. For mange fortsatte livet med formynderi, og nidkær behandling med arbejdsforbud og afslag på ansøgninger om dansk indfødsret, helt op mod midten af 1950'erne. Mange gav op og flygtede videre, andre vendte tilbage til Tyskland.

Flygtningen Robert Breuer

Den 23. juni 1938 ankom den østrigskfødte jour-

nalist Robert Breuer fra Wien via Berlin til Karstrup lufthavn. Han havde gyldige indrejsepapirer, men blev prompte afvist og sendt tilbage til Tyskland dagen efter. Det eneste af Danmark han fik set var en fængselscelle på arbejdsanstalten Sundholm på Amager. Om Robert Breuers lidet spændende erfaring med de danske myndigheder kan man læse i diverse ministeriers guldne papirer i Rigsarkivet. Få har imidlertid bemærket, at hans dagbogsskildring af hans oplevelser efter Nazitysklands overtagelse af Østrig, og det ubehagelige besøg som flygtning i København, udkom i en lille bog med titelen *Nacht über Wien* i 1988.² Beretningen skrev han allerede i december 1938 i Birmingham i England, hvortil det var lykkedes ham at flygte i september samme år. Da den unge, ambitiøse journalist mente, at hans oplevelser burde blive kendt af omverdenen, sendte han manuskriptet til selveste Stefan Zweig i London og bad ham om at skrive en slags indledning. Zweig takkede beskeden nej, og rådede den unge forfatter til at finde én, der ikke stammede fra Wien og som ikke var jøde, og måske vente med udgivelsen af manuskriptet, som Zweig betegnede som et vigtigt historisk dokument for eftertiden.³

Lad os give ordet til den unge journalist Robert Breuer:⁴

... „Jeg havde erfaret, at der ikke eksisterede visumtvang mellem Østrig og Danmark, og at man ved at forpligte sig til ikke at tage arbejde i Danmark kunne rejse dertil og opholde sig i tre måneder. Den 20. og 21. juni talte jeg med det danske generalkonsulat som bekræftede, at denne foranstaltning var rigtig. To gange fik jeg at vide, at jeg med mit pas, der havde ud- og tilbagerejsepåtegning, kunne rejse til Danmark i tre måneder. Jeg meddelte min ven Poul B.⁵, der boede i

**Danmarks barn
sakna kläder**

Gåvor mottagas i Örebro

Drottninggatan 28, kl. 10-20

9 mars - 23 mars

Avhållingstelefoner i Örebro
22315, 22378

Köp lotter i Tombolan för Danmarks barn
LOTTPRIS 1 KRONA

NATIONALFÖRE

Robert Breuer som ung.

København, og som jeg skrev sammen med, at jeg havde besluttet at forlade Wien for at komme til København en af de nærmeste dage, og dér afvente mit engelske pas.

Flybillet blev købt til den 23. juni til ruten Wien – Berlin – København. Om formiddagen hentede jeg mine papirer, som lå på den engelske ambassade, hentede den tilladte rejsevaluta, som bestod af 10 Mark, og hen mod klokken 13 kørte jeg i taxa med min mor og nogle venner til Wiens lufthavn i Aspern. På vejen dertil gjorde vi ophold og fik en forfriskning i en Gasthaushave ved Donaus bred. Kahlenberg og Stefanstærnet knejsede og ud af højtalerne lod der Wienervalsmusik. Vi kørte videre. „Jeg ønsker Dem alt godt“ sagde chaufføren, „Fortæl i udlandet, at ikke alle Østrigere er enige i det som sker her. Jeg tror De vil vende tilbage om et par år – måske tidligere, for så må dette teater være slut, må vi håbe“.

På grund af flyskift i Berlin måtte afskedsceremonien gå hurtigt i Aspern. Pas- og bagagekon-

trol skulle først foretages i Berlin. Jeg kyssede min mor for sidste gang og efter at have givet mine venner hånden, gik jeg om bord i den startklare maskine. Flyturen gik gennem, regn, torden og solskin. Efter 150 minutter nåede vi til Berlin i strålende vejr. I Tempelhof drak jeg en kop sort kaffe og befandt mig ved paskontrollen ti minutter før den danske maskine skulle i luften. Aftenen forud for rejsen havde jeg talt i telefon med Poul B, som sagde, at han glædede sig til at se mig i København.

Min bagage blev knapt nok undersøgt. Da jeg kom til paskontrollen udspandt sig følgende samtale, „Deres flytur er nyttesløs!“ – „Hvorfor det?“ – „De kommer jo fra Wien, ikke?“ – „Jovist“ – „Så kan det ikke betale sig at flyve til København“ – „Hvorfor ikke?“ – „De er vel emigrant?“ – „Ja. Jeg har i sinde at vente på mit engelske visum i Danmark“ – „Der plejer at være to til tre fra Wien hver dag. I dag er De den eneste. Man tillader dem ikke at komme ind i Danmark“ – „Men hvorfor det? Jeg var to gange på konsulatet i Wien, og desuden venter en ven i lufthavnen“ – „Åh, disse tåbelige myndigheder i Wien giver altid forkerte oplysninger!“ – „Hvad er der sket med de mennesker, der ikke fik lov til at komme ind i Danmark?“ – „De kom tilbage til Wien“ – „Ja, så prøver jeg alligevel flyet“ – „Held og lykke!“

Tøvende og med blandede følelser nærmede jeg mig den lille rødmaledede, danske maskine. Vi startede, men holdt en stund stille på landingsbanen. „Der er et lille problem – vi får ti minutters forsinkelse“ sagde man. – Ved siden af mig sad en dansker, en herre i sin bedste alder, helt klart forretningsrejsende. Jeg tiltalte ham og fortalte ham om min samtale med paskontrolløren. „Men det er da afsindigt“ sagde den venlige rejsefælle. „Hos os gør man da ikke forskel på mennesker. Man tager da med glæde imod alle...“ Jeg blev igen lidt mere rolig, min sidemand spurgte om situationen i Wien. „Vi befinder os stadig over tysk jord“ svarede jeg „så kan jeg ikke fortælle Dem mere end det De har læst...“.

I Københavns lufthavn ventede min ven Poul B. bag afspærringen.

I paskontrollen lod jeg de danske og svenske passagerer komme først. Da jeg gav mit pas til en politimand i civil, udbrod han. „Endnu en østriger! De kommer tilbage til Berlin i morgen! De skal simpelthen tilbage!“ Jeg mangler ord til at fortælle om samtaleens videre forløb. Lige meget hvilke indvendinger jeg kom med var „De vender tilbage!“ mandens monotone svar.

Min ven må have hørt den ophidsede debat; han bankede på døren og bad om at blive lukket ind. Poul B. talte med betjenten. Beskeden var den samme: Jeg kunne ikke komme ind i landet. Jeg bad om at få lov til at telegrafere til min familie i London om overførsel af et garantibeløb. „Selvom De kom med tusind pund – så har vi ikke brug for 70.000 jøder fra Wien her“ svarede betjenten. Efter halvanden times forgæves forsøg, måtte min ven vende hjem med uforrettet sag. Og jeg blev fort til betjentens kontor, hvor han skrev en lang rapport. Mit pas havde han taget, min bagage skulle blive i lufthavnen.⁶

På mine gentagne forespørgsler svarede betjenten: „For to dage siden begik en mand fra Wien selvmord i fængslet, og det var os, der skulle betale for begravelsen.“⁷ – „Men hvad sker der med mig i Berlin?“ ville jeg vide „Det er de tyske myndigheders sag“, svarede han, „De er velkommen til at springe i Østersøen. Men de skal ikke tage Dem af dage her, for så hænger vi på begravelsen“.

Vi kørte gennem København i en privatvogn. Jeg havde kun min lille mappe. Efter ca. tyve minutters kørsel ankom vi til en rodstensbygning, til en indgang hvor der stod FÆNGSELSINSPEKTØR over døren. Klokken var 23.

Indholdet af min mappe blev undersøgt. Betjentene overvejede længe om de skulle låne mig tændstikker til mine cigaretter, for – hvem ved? – muligvis kunne jeg begå selvmord med dem. Seks aspirin-tabletter blev beslaglagt. Uden vådt eller tort blev jeg fort op på første sal, hvor der i en stor celle stod otte senge med hårde madrasser. Her fik jeg lov til at skrive et brev til London.⁸

En ung vogter viste mig sengen, vaskerummet og toilettet. Lysene kunne ikke slukkes. Regnen piskede mod det gitterdækkede vindue. Jeg be-

gyndte at skrive et ca. 20 siders brev til mine slægtninge i London. Døren blev åbnet med to nøgler og ind kom to unge vogtere, der talte gebrokkent tysk. „Næsten hver dag en Wiener her“ sagde den ene – „nå, endnu en pakke cigaretter fra i går...“ sagde den anden. Det var underligt, at få øje på den grønne, østrigske Memphis pakke her i Københavns politifængsel. „Ryger De?“ spurgte jeg og bød dem af mine cigaretter. – „Vi kan ikke lide det som Hitler har gjort i Østrig, vi er alle socialister“. Igen var jeg alene. Jeg gik uroligt frem og tilbage og kunne ikke sove. Det var råkoldt og ved dag gry hørtes et ulideligt skrigekor af måger.

Omkring klokken seks kom en vagt med morgenmaden som bestod af en kop kaffe, to skiver brød, smør og et krus øl. Jeg skulle spise maden i en slags stue ved siden af cellen. Der lå nogle oldgamle tyske tidsskrifter. Ude i gården gik mænd i kitler og tømte natpotter.

Jeg lænede hovedet op mod væggen i spisestuen og betragtede de skriblerier, som var over alt på væggene. Jeg så danske, tyske, engelske, franske og russiske indskrifter. Der var navne og adresser fra Sofia, Hamburg, Tallin, Athen, Berlin Paris, Bukarest, Lima. Meget kunne jeg ikke tyde, men noget var på tysk:

„HVOR FINDER MENNESKET FRED?“

Nogen havde svaret:

„Ikke i denne verden, muligvis i graven!
Og måske er den ikke sikker...“

„I halvandet år er jeg blevet slæbt gennem alle
Europas fængsler – grundet Hitler!“

„Bekæmp diktatorerne – de brune, de røde,
de gule og de sorte!“

Der var en lang række af navne, autografer og datoer. Nogle havde været her få dage, andre ugevis. I et glimt så jeg fremtiden for mig: Østersøen – eller Berlin?

Jeg gik uroligt omkring. Kvart over otte blev

Arbejdsanstalten Sundholm

København, S. Telefoner: Central 8905 · 8906 · 9438 · 9468

Statspolitiet (Fremmedafdelingen).

O 00017

d. 24/6 1938

Juni
1938

An

Østrigsk Undersaat Robert Breuer,
født d. 3/10 1909 i Wien
Underhold i Arbejdsanstalten
fra 23/6 1938 - 24/6 1938 1 Døgn a Kr. 4/50

4 50 4 50

BETALT
Arbejdsanstalten Sundholm

Kvittering for kost og logi på arbejdsanstalten Sundholm for fangen Robert Breuer. (RA. Rigspolitiet, Tilsynet med udlandinge, UDL-sag nr. 63.389).

stuen åbnet, og ind kom en vagt, som gav til kende, at nu skulle jeg af sted. Betjenten fra dagen før, tog mig i sin varetægt og vi kørte i hans vogn til lufthavnen.

„Hvor kan jeg sende mit brev,“ spurgte jeg. „De må vente til De er i Berlin igen“. – „Men De gav mig tilladelse til at skrive til mine slægtninge i går. Jeg kan vel sende brevene fra lufthavnen?“. Nej. Det er ikke tilladt – Deres post kan De sende i Berlin!“

Telefonen ringede på betjentens kontor. Det var Pouls mor, som jeg senere erfarede i et brev fra min ven. Sammen med sin mand havde hun haft en søvnløs nat og havde prøvet alt for at hjælpe mig – men uden held. Nu bad hun politimanden, at bringe mig de bedste hilsener og ønsker. Betjenten nævnte ikke opringningen med et eneste ord.⁹

Jeg havde stadigvæk brevet med beretningen

til min familie i min mappe. Da jeg ikke måtte sende det, blev jeg nødt til at tilintetgøre det. På toilettet rev jeg brevet i tusind stykker. – Et minut før afgang blev jeg ført ombord i flyet. Piloten var den samme som dagen før „Allerede tilbage?“ spurgte han forbavset „Desværre“, sagde jeg, „ingen tilladelse...“. Piloten rystede på hovedet. København forsvandt for mine øjne. Fåreflokke græssede på dugfriske marker, og havet bugtede sig langt ind i landet. Vi fløj sydpå over Østersøen.

Berlin. Jeg forlod, som en af de første passagerer, flyet og begav mig til paskontrollen. Vores pas blev taget fra os. Mit var stemplet „AFVIST“, og jeg anede ikke hvad der nu ville ske. Paskontrolløren rakte mig passet uden et ord. Ved bagagekontrollen genkendte en medarbejder mig. „Min kuffert blev ikke åbnet“, sagde jeg, „fordi jeg ikke måtte komme ind i Danmark“. – „Åh, nej“ sagde en af kontrollørerne, „Verden er ved at blive forrykt!“ Eftersom jeg kun havde ti Reichsmark på mig og enkelte danske kroner, spurgte jeg Lufthansa hvordan jeg kunne komme

tilbage til Wien. „Det er nemt nok“, sagde man „De går over i den Tyske Bank og veksler deres danske kroner – og tager så på posthuset og ringer til Wien ...“.

Tilbage i Wien

Det lykkedes for Robert Breuer, at få tilsendt penge fra Wien til tilbagerejsen i sidste minut. Dagen efter var han tilbage hos sin moder i Wien. Efter at have vasket sig og spist, tog han direkte til det danske konsulat og spurgte om han med sit østrigske pas kunne opholde sig i Danmark i tre måneder. „Det kan De sagtens“ lod svaret, hvorefter Breuer smækkede sit pas i bordet og fortalte sin rejsehistorie og klagede over de fejlinformationer han havde modtaget.¹⁰ Konsulatet anbefalede ham at sende en klage til Udenrigsministeriet i København. Breuer sendte breve til udenrigsministeriet, Justitsministeriet og det Kongelige Kanselli, hvori han forlangte forklaringer og erstatning for rejseudgifter på 242 Reichsmark.¹¹ Breuer modtog til sidst et brev fra Justitsministeriet, hvori hans krav om erstatning blev afvist. Følgende blev bl.a. meddelt ham: „Det tilføjes, at man netop paa det Tidspunkt, da De ønskede at indrejse, havde modtaget Underretning om, at en Del Personer af jødisk Afstamning havde forpligtet sig til ikke at vende tilbage til Tyskland, og at man endnu ikke havde haft Lejlighed til at underrette de danske Konsulater i Tyskland om, at saadanne Personer ikke vilde faa Tilladelse til at indrejse her til Landet. Det var forsaavidt uheldigt for Dem, at De ankom hertil paa dette Tidspunkt...“.¹²

Den forklaring som Breuer modtog fra Justitsministeriet om sin udvisning fra Danmark var i øvrigt ikke identisk med den som betjenten havde givet ham og skrevet i sin rapport. Udenrigsministeriet havde ikke modtaget retningslinier fra Justitsministeriet i juni 1938. Ministeriet gav ikke ordre til grænseovergangene i Danmark, om at østrigske jøder skulle afvises, hvis de i Østrig havde underskrevet et dokument, hvori de lovede at de ikke ville vende tilbage til Stortyskland.¹³

Den påtegning af østrigske flygtninges pas,

som tilkendegav, at de havde forpligtet sig til ikke at vende tilbage, blev fremskaffet under trusler og tvang. Dette havde vicekonsulen i Wien bl.a. forklaret Udenrigsministeriet i en skrivelse af 6. april 1938, da konsulen anmodede om instruktion i, hvorledes man skulle forholde sig til personer med østrigske pas, der ønskede at rejse til Danmark. Justitsministeriet ignorerede denne nazistiske tvangsforanstaltning og udviste fortsat østrigske jøder før en pasviseringstvang blev indført. Ministeriets embedsmænd vidste alligevel godt, at man derved sendte folk som havde gyldige pas til indrejse i Danmark tilbage til en uvis skæbne. Først den 28. juni 1938 meddelte Justitsministeren Udenrigsministeriet, at man fandt det påkrævet, at der indførtes pasviseringstvang over for personer, der agtede at indrejse til Danmark på østrigske pas.¹⁴ Den 1. juli 1938, trådte en kongelig anordning om en sådan pasviseringstvang i kraft.¹⁵ Den havde været afskaffet siden 1926.

Breuer blev også afvist på grund af pengemangel. For pasviseringstvangen blev indført vidste man i Udenrigsministeriet og Justitsministeriet, at jøder kun måtte udbringe 10 Mark fra det tyske område.¹⁶ Mange flygtninge tog dette bogstaveligt, på grund af frykten for fængsling eller andre repressalier i Tyskland. Østrigske flygtninge, der kontaktede det Danske Gesandtskab i Wien, fik derimod intet at vide om de økonomiske betingelser for indrejse i Danmark. Deres adgang til landet syntes at have været afhængigt af de enkelte betjentes forgodtbefindende.

Den officielle begrundelse for den danske introduktion af visumtvang for østrigske jøder, var at Schweiz, Norge, Sverige og England alle havde indført visumtvang. Andre raffinerede argumenter blev drøftet i ministerierne. En ekspert i statsretslige anliggender i Justitsministeriet argumenterede, at fordi Østrig ikke længere eksisterede som stat, var alle aftaler med landet at opfatte som annullerede.¹⁷

Efter nogle hektiske måneder i Østrig lykkedes det Robert Breuer, at få visum til England. Der arbejdede han som gartner hos en ejer af et engelsk chokoladeimperium, som ansatte jødiske flygtninge. Breuer blev, fra sin midlertidige adres-

I 1932 brugte de østrigske nazister den velkendte, og endnu meget brugte sammenstilling: „de fremmede“ kontra „de arbejdsløse landsmænd“. Fem år senere var var jøderne væk, men arbejdsløsheden er aldrig forsvundet fra Østrig.

se i Birmingham, ved med at sende klagebreve til myndighederne i Danmark. Chefen for Udenrigsministeriets administrationskontor, Nils Svenningsen, var en overgang bange for at Breuer ville fortælle sin historie til dagbladet Politiken.¹⁸ Den danske vicekonsul i Wien rådede Udenrigsministeriet til at beklage hændelsen overfor Breuer og erstatte de penge han måtte have mistet. Vicekonsulens motivation var frykten for, at den danske generalkonsul i Wien, industrifyrsten Julius Meinl, kunne komme i forretningsmæssig klemme på grund af jøder i de lande der ikke var besat af tyskerne, hvis Breuer „indledte et Felttog i Pressen“. Den danske vicekonsul konstaterede, at „hvis Breuer truede med Sagsanlæg, turde han i hvert fald i Wien ikke komme langt, da en jødisk Sagfører ikke kan hjælpe ham meget og en „arisk“ Sagfører næppe vil paatage sig at føre Sagen for ham“.¹⁹ Udenrigsministeriet var ikke til at

rokke. Hverken Robert Breuer, eller andre jøder i samme situation modtog nogensinde en undskyldning eller godtgørelse fra de danske myndigheder.

Andre østrigske flygtninge

Udenrigsministeriets akter afslører, at mange andre østrigske flygtninge klagede over udvisninger og afvisninger ved den danske grænse inden 1. juli 1938.²⁰ Embedsmænd i ministeriet blev ved med at referere til disse udvisninger, som om de havde fundet sted efter indførelsen af visumtvangen. Protesterne fra flygtningene stilnede efterhånden hen. Det lykkedes nogle at komme til andre lande, men andres skæbne er ukendt. Hele deres formue var blevet spildt på meningsløse Danmarksrejser. En jævnaldrende til Breuer var flygtet via Schweiz og Frankrig til Esbjerg (se note 7). Han havde for sikkerheds skyld betalt for en visering af sit pas i det danske konsulat i Zürich den 6. juni 1938, selvom han strengt taget ikke behøvede denne visering. Efter tre dages

fængsling i Esbjergs arrest og udvisning blev hans visum annulleret efter ordre fra Rigspolitiet.²¹ I Rigspolitets rapport af 24. august 1938 hedder det, at alle de østrigske jøder som inden 1. juli 1938 blev udvist i Gedser, blev udvist som subsistensløse. Dette på trods af at Rigspolitets rutinebesøg i Gedser 1. september 1938 viste, at der manglede rapporter om de udviste, og at der om de enkelte sager iøvrigt intet erindredes af politifolkene. En af de udviste jøder viste sig oven i købet at være blevet afvist, til trods for at han havde de nødvendige pengemidler på sig. Disse svipsere medførte, at der blev lavet: „et Udkast til en Indberetning til København vedrørende samtlige Afvisninger i fremtiden“.²² Mod bedre vidende, skrev Nils Svenningsen senere til Generalkonsulaten i Wien, at samtlige omtalte personer ifølge afvisningsbogen i Gedser var blevet afvist, fordi de ikke var i besiddelse af de fornødne pengemidler.²³

Det dansk-tyske samarbejde og antisemitisme blandt embedsmænd

Det tyske nazistyre modtog i modsætning til grænseovergangsstationerne i Danmark straks meget omhyggelige retningslinier for indførelsen af visumtvang over for flygtende østrigske jøder. Nils Svenningsen formidlede gennem den danske gensandt i Berlin en verbalnote til det tyske udenrigsministerium.²⁴ I begyndelsen af juli 1938 tolkede den tyske presse indførelsen af viseringstvangen i Danmark som et skridt til hindring af en uønsket indvandring af jøder fra Østrig til Danmark, noget som nazipressen bestemt så som en bekræftelse af, at man i andre lande var enig i den politik Tyskland førte overfor jøderne, eller i hvert fald som en billigelse af den holdning flertallet af tyskere havde over for jøder.²⁵

De tyske og danske Udenrigsministerier havde i mange henseender en lang tradition for et nært samarbejde. Dokumenter, som er bevaret i det tyske Udenrigsministeriums arkiv i Bonn, viser et samarbejde mellem danske myndigheder og nazistytret i Tyskland vedrørende danske ønsker om udvisning af visse flygtninge af jødisk herkomst i perioden 1935 til 1937. Af disse skrivelser frem-

kommer det tydeligt, at den hårde holdning overfor flygtende jøder i Danmark ikke mindst havde sin oprindelse i Justitsministeriet, hvor den socialdemokratiske minister K.K. Steincke regerede.²⁶ I 1935 undrede den tyske gesandt i København sig over, at de danske myndigheder ønskede at sende en jødisk flygtning tilbage til Tyskland, til trods for at manden ikke var til belastning for nogen og levede af sin opsparing indtil han kunne finde et andet land at rejse til. Embedsmændene i Berlin mente, at Justitsministeriet i København herved prøvede at skabe præcedens for udvisninger, for lettere at kunne udvise andre forhenværende tyske borgere/jøder til Tyskland.²⁷ De tyske myndigheder afviste derfor det danske ønske.

Nogle embedsmænd i udenrigstjenesten, som for eksempel vicekonsulen i Wien var meget behjælpelige overfor jøder, der søgte hjælp, mens andre embedsmænd viste klare nazistiske sympatier. Det danske legationsråd i Litauen kommenterede i juni 1939 Udenrigsministeriets instrukser om indrejsetilladelser for jøder på følgende måde: „Paa disse Kanter af Europa er man antisemit; det gælder Myndighederne, Befolkningen og de fremmede, iøvrigt ogsaa alle danske fra Baltikum, jeg har været i Berøring med. Østjyderne er et utiltalende og upaalideligt Folkefærd. Man søger da ogsaa her mere og mere at trænge dem ud af Handelen; af det offentlige Liv er de allerede forsvundet“.²⁸

Det var ikke kun de flygtende jøder, som mærkede nazismens ideologiske fremmarch i Europa inden 1940. Danske jøder led store økonomiske tab og måtte afgive ledelsespuster i danske firmaer, som handlede med Tyskland, efter indførelsen af tyske love om arieseringsforanstaltninger. I 1939 opfordrede ledelsen af Siemens i Danmark C.B. Henriques at udtræde af bestyrelsen. Da han nægtede at følge opfordringen, blev der vedtaget en ændring af firmaets vedtægter, således at antallet af bestyrelsens medlemmer blev reduceret med én. Henriques blev udstemt af bestyrelsen. De danske myndigheder gjorde intet for at protestere mod de tyske love, som ramte mange danske borgere og virksomheder.²⁹

Flygtningepolitikken i 1938-1940

Dagen før Robert Breuer blev sendt tilbage til Berlin sluttede et to dages nordisk møde om flygtningespørgsmål, som blev holdt på Fredensborg slot og i Udenrigsministeriet i København. Mødets formål var et dansk ønske om „at søge tilvejebragt et Grundlag for en Sammenligning, eventuelt en indbyrdes Tilpasning af reglerne i de Nordiske lande“, forud for en international konference om flygtninge i Evian i Frankrig i august 1938.³⁰ Med andre ord: Danmark ønskede en ligelig fordeling af flygtninge i de nordiske lande. De forskellige embedsmænd fra de nordiske lande var enige i en definition af flygtninge, som oftest udelukkede jøder fra at blive opfattet som flygtninge, men som derimod inkluderede politiske aktivister og landflygtige åndsarbejdere.³¹

Efter Anschluss var holdningen overfor flygtende jøder synligt strammet op og en svensk delegeret fremhævede i forbindelse med drøftelsen af en fællesnordisk strategi for mødet i Evian, „at jøderne var sydlændinge, hvorfor en emigration til f.eks. Sydamerika, hvis klima frembyder lighed med Palæstinas, også af denne grund er mere hensigtsmæssig“. Folketingsmand og senere statsminister Hans Hedtoft-Hansen så den jødiske flugt efter Anschluss, som et stort problem og ønskede „en Ensartethed i Indstillingen hos de nordiske Lande“. Danmark, som på dette tidspunkt havde givet husly til 1278 voksne flygtninge, hvoraf 572 var jøder, accepterede ikke uden videre jøder som flygtninge „blot fordi de var Jøder“, ifølge Gustav Rasmussen kontorchef i Udenrigsministeriet. Troels Hoff, fuldmægtig i Justitsministeriet, oplyste ligeledes, „at man i Danmark ikke hidtil havde opfattet Jøders ophold i „Jüdische Schülungs-lagern“ som tilstrækkelig Flugtanledning for Jøder i modsætning til f.eks. Koncentrationslejrene“.³²

Til trods for manglende beslutning om en nordisk koordinering på flygtningeområdet forvarslede holdningerne, der blev præsenteret af embedsmændene på mødet i København de kommende års praksis.

Selvom Danmark på Evian konferencen i 1938

gav forståelsen af, at man ville fungere som et transitland for flygtninge, der ventede på visa til andre lande,³³ blev realiteten oftest en anden. Med hensyn til den erklærede forståelse for jøder, der sad i koncentrationslejre fulgte handling som regel heller ikke de flotte erklæringer. Familie til en østrigsk jøde, der sad i koncentrationslejr, henvendte sig i februar 1939 til gesandtskabet i Wien vedrørende mulighederne for mandens udrejse til Færøerne. De tyske myndigheder var indstillede på at løslade manden, mod at han straks rejste til Færøerne. Forespørgslen blev sendt gennem Berlin til Udenrigsministeriet, som uden at tage kontakt med Færøerne, omgående afviste denne mulighed.³⁴

Danmark, såvel som alle de andre nordiske lande, begrundede flere af de restriktive forholdsregler i 1938-39 med, at man af frygt for en hjemlig antisemitisme anså det for nødvendigt at begrænse flygtningetallet mest muligt.³⁵ Danske myndigheder sendte, (udleverede), i nogle tilfælde flygtninge til Tyskland før besættelsen, selvom det var lykkedes dem at få kortere opholdstilladelse, eller modtage hjælp fra Komitéen af 4. maj 1933 (den jødiske hjælpekomité). Jøder, der ikke behøvede komitéens økonomiske hjælp, blev også udsendt til Tyskland, uden at hjælpekomitéen blev kontakten af de danske myndigheder.³⁶

Gestapo agenten

Betjenten, der anholdt Robert Breuer, og helt klart fordrejede hændelsesforløbet i sin rapport, hed Max Andreas Hager Pelving (oprindeligt Petermann). Pelving, der oprindeligt gjorde tjeneste ved grænsepolitiet i Kruså, blev forfremmet til Rigspolitiet i København. Officielt skyldtes forfremmelsen hans gode tyskkundskaber. Det var dog velkendt, at disse kundskaber blandt andet havde sin forklaring i hans nære samarbejde med Gestapo i Flensborg.

For at få bekræftet hans kontakter med nazisterne, blev en fiktiv rapport brugt som lokkemad. De opdigtede informationer i rapporten nåede til Tyskland og politiet fik i januar 1939 det nødvendige bevis for at kunne anholde Pelving

for deltagelse i konspiration. Det kom for dagen at han, bestukket af landsretssagfører Eiler Pontoppidan,³⁷ havde stjålet og kopieret fortrolige papirer fra Justitsministeriet om tyske flygtninge. Disse dokumenter gav Pelving videre til nazilederen Fritz Clausen, der sørgede for fremsendelsen af dem til Berlin. Pelving modtog en relativt mild dom, for i mindst 27 tilfælde at have solgt oplysninger om tyske flygtninge. Han sad kun et halvt år i fængsel. Under besættelsen blev Pelving en af Gestapos mest trofaste håndlangere i København og senere en frygtet medarbejder i Froslevlejren. Efter befrielsen gjorde myndighederne sig overvejelser om hvorvidt Pelving skulle udleveres til de allierede til retsforfølgelse som krigsforbryder. Sagen mod ham svækkedes, og politiet søgte i marts 1946 vidner til hans påståede mord og viden om likvideringer. Pelving blev idømt 16 års fængsel.³⁸

Pelving var ikke alene om den nidkære behandling af statsløse jøder. I Fremmedpolitiets anholdelsesprotokol blev der oftest indført korte objektive oplysninger. Men i august 1936 kunne en betjent ikke holde sig tilbage. Politiet havde anholdt og udvist en jøde, der havde opholdt sig i kortere tid i Danmark. Han blev udvist, fordi han efter politiets skøn ikke havde de fornødne penge til at leve for. Han modtog derfor en bøde på 30 kr. for overtrædelse af § 14 i fremmedloven. „Jøden betaler“, skrev betjenten i anholdelsesprotokollen. Jøden blev omgående sendt til Lübeck.³⁹

Meget blev tolereret i disse år. Selvom Pelving i 1938 antageligt blev placeret i Fremmedpolitiet, for at man bedre kunne skygge hans tyverier og spionage, kan man undre sig over, hvorfor man i Rigspolitiet og Justitsministeriet samtidigt anerkendte embedshandlinger, som udvisninger af jøder, foretaget af en nazitilhænger, der var under mistanke for spionage. Pelving var således en af de tre ledende kriminalbetjente i fremmedpolitiet, der angiveligt havde et foto af Hitler hængende på sit kontor.⁴⁰

Politimyndigheden i Danmark, såvel som i de andre nordiske lande var i nogen grad infiltreret af tilhængere af nazismen. De mest groteske eksempler var folk som Max Pelving. I de fleste

nordiske lande modtog sådanne embedsmænd deres afregning efter krigen, måske på nær en politichef på Island, som havde været medlem af Islands naziparti. Politichefen fra Reykjavík havde i 1939 været på et politikursus i Tyskland, som Heinrich Himmlers særlige gæst, men skjulte partibogen ved den britiske besættelse af Island i 1940.⁴¹ I efterkrigsårene, da Island var blevet uafhængig stat, gjorde denne forhenværende nazist en flot karriere.

Det mangelfulde opgør

I retsopgøret efter krigen synes ofrene for dansk flygtningepolitik i 1930'erne og besættelsestiden ikke at have været skænket mange tanker. De mange fremmede jøder, som Danmark afviste og udviste, blev glemt i dette opgør. Den første bog, som omhandlede emnet, ukom så sent som i 1991. Historikere i 1950'erne, '60'erne og '70'erne interesserede sig ikke særligt for de jødiske ofre. Til trods for hundredvis af bøger om besættelsestiden, hvoraf nogle i den seneste tid omhandler de „store myter“,⁴² savnes der stadig en ærlig og konsekvent behandling af alle aspekter ved besættelsestiden. Man kan ikke ærligt tale om myter i befolkningens kollektive erindring, når historikere ikke har været hele materialet igennem og statsmagten ikke har lagt alle kort på bordet.

Til trods for at frihedskampens betydning til stadighed bliver betvivlet, er frihedskæmperens indsats dog mere afklaret og landet til ære end statsmagtens samarbejdspolitik. Visse dele af danske politikeres og embedsmænds samkvem med besættelsesmagten har man derimod endnu ikke forsket i.

En af de mest belastende hændelser i det dansk-tyske samarbejde, som aldrig før er blevet publiceret i sin fulde udstrækning, fandt sted da det danske Justitsministerium i anden halvdel af juli 1941 godkendte, at statsløse flygtninge skulle udleveres til Tyskland. Der var tale om statsløse tyskere, polakker og russere. Heriblandt var der mange jøder og størstedelen af dem, der havde siddet interneret i Horserød-lejren i 1940-41. Udlleveringen til Tyskland, som fandt sted i begyn-

STATSADVOKATEN FOR KØBENHAVN

Politigaarden, København V., den 19. Marts 1941.
30/7B.

A.S. 2361.

I Tilslutning til min Skrivelse af 13.1.41 og under henvisning til telefoniske Forhandlinger mellem Hr. Fuldmægtig og Politikommissær [redacted], meddeles, at de tyske Myndigheder har nægtet at modtage [redacted], f. i Medling den 22. Juli 1941, paa Grund af hans jødiske Afstamning.

[redacted] blev den 15.2.41 anbragt i Emigrantlejren i Horserød. Gennem "Vennernes Samfund" (Kvækerne) er der nu fremskaffet Garantierklæring for, at [redacted] saafremt han læsles, ikke vil komme til at ligge det offentlige til Byrde, foreløbig for et Tidsrum af 1 Aar, hvorhos Kvækerne vil søge at opnaa Indrejsetilladelse for ham til U.S.A. [redacted] er derefter løsladt fra Emigrantlejren i Horserød den 19.3.41. Hans Fremmedsag vedlægges.

kat.

Justitsministeriets
3. Ekspeditionskontor 104/11 17.
Justitsministeriet.

Brev fra Statsadvokaten for København til Justitsministeriets 3. kontor angående forsøg på at udlevere en ung jødisk flygtning til Tyskland i begyndelsen af 1941. Dokumentet bringes med Rigsarkivets tilsladelse, men personnavne og signatur er maskeret i henhold til bestemmelser om tavshedspligt i arkivloven.

delsen af august 1941⁴³ omfattede ikke kun politiske flygtninge. Man havde erfaret, at de tyske myndigheder muligvis agtede at fremsætte en begæring om at disse fanger blev overført til Tyskland.⁴⁴

Justitsministeriets godkendelse af udleveringer til Tyskland lød således:

„Justitsministeriet har i Dag tilskrevet Statsadvokaten for særlige Anliggender, Politigaarden, Saaledes: „I Skrivelse af 15. Juli 1941 har Hr. Statsadvokaten indberettet, at de tyske Myndigheder agter at fremsætte Begæring om, at den statsløse N.N., der for tiden er hensat til Foranstaltning i Medfør af fremmedlovens § 14, overføres til Tyskland. Foranlediget heraf skal man

meddele, at Justitsministeriet herved godkender, at den paagældende udsendes til Tyskland“.⁴⁵

En egentlig begæring fra besættelsesmagten om udleveringen findes ikke i ministeriets arkiver. Ministeriet kom, uden pres, besættelsesmagten i forkøbet. Blandt fangerne i Horserød, som Justitsministeriet var med til at udlevere til Tyskland, var både politiske flygtninge og jøder. De fleste jøder i Statens interneringslejr i Horserød i 1940-1941 var blevet løsladt fra Horserød inden justitsministeriet udstedte sin godkendelse af udleveringer. Til trods for deres løsladelse, udstedte ministeriet i juli 1941 en godkendelse af deres udlevering til Tyskland. De fleste jødiske fanger i Horserød undgik dog udleveringen, antageligt fordi besættelsesmagten på dette tidspunkt ikke var interesseret i, eller ikke havde modtaget ordrer fra centralt hold om at sende jødiske flygtninge tilbage til Tyskland. Den 19. marts 1941 meddeler således Statsadvokaten for København Justitsministeriet, „at de tyske Myndigheder har nægtet at modtaget N.N., f. i , paa Grund af hans jødiske Afstamning“. Den uønskede var jøde, interneret i Horserød.⁴⁶

Intet synes at tyde på, at justitsministeriet eller den danske regering gjorde noget for at forhindre udleveringerne. En enkelt jøde, der var blevet interneret i Horserød, blev allerede 19. september 1940 udleveret til Tyskland. Andre jøder, der ikke var interneret i Horserød lejren, blev også udleveret til Tyskland i begyndelsen af august 1941.⁴⁷ Statsløse jøder blev udleveret til Tyskland i 1940-43. Det samlede tal kendes endnu ikke.

De danske myndigheder var i 1940-1941 mere ivrige efter at komme af med jøder og andre statsløse fra Danmark end besættelsesmagten selv. Harald Petersen, der var Justitsminister i 1940-41, formulerede det lidt anderledes: „I det Hele viste Tyskerne i Begyndelsen ikke større interesse for Emigranterne, og en af Embedsmændene fra Vicepræsident Kansteins Afdeling [forfatterens indskud: Paul Kanstein ledede afdeling for indenrigs- og juridiske anliggender i det tyske gesandtskab] erklærede endog overfor Statsadvokaten, at Emigranterne ikke frembød nogen større Interesse for Tyskland“.⁴⁸

En ledende medarbejder i Københavns Opdagelsespoliti, som varetog det praktiske i forbindelse med anholdelser af flygtninge til internering, skrev således til Rigspolitiet d. 5. december 1940: „Da der efter de seneste Forhandlinger [med tyskerne] ikke synes foreløbig at blive Tale om at internere flere tyske Emigranter, fremsendes de hertil udlaante Fremmedsager til Henlæggelse. Det er i Øjeblikket udelukket at slippe af med Polakker og lignende, men da der i Løbet af ca 1 Maaned bliver fornyet Forhandling derom, tillader jeg mig at beholde N.N., N.N. o.s.v. foreløbig. Derimod synes der stadig at være Chance for at slippe af med de fem Marokkanere og N.N.“.⁴⁹ En af dem man ikke kunne komme af med til tyskerne var en ung jøde, som var kommet til Danmark i 1939. Grundet gentagen chikane fra myndighedernes side, forsøgte han i december 1940 at flygte til Sverige i en stjålet båd. Han blev anholdt af det danske politi og efter arrestophold interneret i Horserød-lejren.⁵⁰

Efter besættelsen udsendte Den parlamentariske kommission et 14 binds værk. Heri fylder udleveringen af udlændinge kun knap fire sider. I kommissionens rapport nævnes der intet om Justitsministeriets breve fra juli 1941 angående udleveringer af statsløse.⁵¹ Den parlamentariske kommission kom til den konklusion, at i alt 132 individer var blevet udleveret under besættelsen. Deres sager blev ikke behandlet indgående af kommissionen. Blandt de udleverede var der statsløse jøder, der senere blev myrdet i koncentrationslejre.⁵²

Beslutningen om udleveringen af statsløse personer til besættelsesmagten, herunder udleveringen af jøder i 1940-43, blev taget på et niveau, som ikke blev berørt af retsopgøret i Danmark. Justitsministeriets kontorchef, Jens Herfelt,⁵³ der i juli 1941 underskrev godkendelser til udleveringen af statsløse Horserød-fanger og andre til besættelsesmagten, var senere selv med til at udarbejde straffelovstillægget for retsopgøret efter besættelsen. Selv blev han ikke berørt. Kontorchefen og hans overordnede skrev i 1940-41 om deres embedshandlinger i en bog som udkom i 1946, uden at komme ind på deres medvirken til udleveringen af statsløse personer til Nazi-Tyskland.

Horserød lejren var i deres øjne et sted hvor „emigranterne kunne være under tålelige forhold“.⁵⁴

Selv for de nutidige myndigheder, ser det ud til at være svært, at kaste fuldt lys over besættelsestiden. Den 1. september 1998 meddelte Indenrigsministeriet forfatteren til denne artikel, at Udlændingestyrelsen ikke vil give aktindsigt i 11 udlændingesager for flygtninge (jøder og andre). Disse sager omhandler mennesker, der blev udleveret til Tyskland i begyndelsen af 1940'erne. Argumentet for afslaget var, at sagerne indeholder „personfølsomme oplysninger“. Udlændingestyrelsen, som i dag afgør om man kan få aktindsigt i udlændingesager, kom til denne konklusion, efter at styrelsens første afslag var blevet kærret til Indenrigsministeriet.⁵⁵ I Udlændingestyrelsens interne Retningslinier for meddelelse af samtykke til arkivadgang hedder det: „Meddelelser af samtykke til arkivadgang afhænger af sagens karakter. Udlændingesager kan i arkivmæssig henseende inddeles i følgende sagsgrupper: (a) Indeholder de af anmodningen omfattende udlændingesager, herunder oplysninger om personer, der har været involveret i ømtålelige begivenheder, f.eks. 2. verdenskrig, terrorhandlinger, meddeles der som udgangspunkt ikke samtykke til arkivadgang“.⁵⁶

Der vides med sikkerhed, at ti af de flygtninge, som blev udleveret i 1940-43, hvis sager ikke må beses i forskningsojemed, blev myrdet i det tredje riges koncentrationslejre efter udlevering fra Danmark. Forfatteren har fået afslag på, at se yderligere 11 udlændingesager (meddelt 25. august, 8. september og 2. november 1998). En af de sager omhandler en jødisk flygtning, som blev udleveret i 1943 og omkom i Dachau den 10. februar 1945.

Retsopgøret i Danmark var mangelfuldt. Det giver sig tydeligt tilkende i dag, når man formener adgang til viden om flygtninge, som omkom som følge af samarbejdet mellem de danske myndigheder og besættelsesmagten for over 50 år siden.

For nogen fortsatte det

Det mangelfulde opgør er muligvis forklaringen på, at der efter 2. anden verdenskrig fortsat opstod ufattelige situationer for statsløse jøder og

andre flygtninge En nidkær behandling, og kontrol af mange jødiske flygtninge i Danmark fortsatte efter 1945. Statsløse jøder, der ønskede at blive danske statsborgere, måtte i mange tilfælde vente i det uendelige på at få arbejdstilladelse og dansk indfødsret. Nye embedsmænd i Justitsministeriet gjorde, lige som deres forgængere før krigen, alt der stod i deres magt for at komme af med de statsløse jøder til Sydamerika eller til Tyskland. Nogle jøder i Danmark måtte frem til midten af 1950'erne tåle det af myndighederne, som i dag almindeligvis betegnes som grov chikane.⁵⁷

En jødisk flygtning, der kom til Danmark i 1933 og flygtede til Sverige i 1943, havde ved tilbagekomsten fra Sverige vanskeligheder ved at overbevise de danske myndigheder om, at han var statsløs jøde. Ifølge de oplysninger, som blev indhentet fra de tyske myndigheder i 1940, da manden blev fængslet på initiativ af det danske politi og bragt til Horserød lejren, var han aldrig blevet *Ausgebürgert* i Tyskland. Derfor var manden ved at ryge i endnu en flygtningelejr, denne gang en lejr for tyskere. Manden fik først dansk indfødsret i 1954. Som så mange andre, stillede denne stiltfærdige mand, som mistede størstedelen af sin familie i udryddelseslejre, ikke spørgsmålstegn ved de danske myndigheders rolle i hans flygtningetilværelse, men vendte sin bitterhed mod sin baggrund og tro og levede et tilbagetrukket liv i Jylland.⁵⁸

En anden jødisk flygtning sad efter hjemkomsten fra Sverige på anklagebænken og afventede dom for i 1943 at have kørt sort med toget (hvad han benægtede) og for at overtræde næringsloven. Han modtog en fængselsstraf svarende til den, som mange mindre medløbere og værne-magere fik. Denne mand og hans familie flyttede i 1955 med sin store familie til Tyskland, efter en håbløs kamp for at få arbejdstilladelse og indfødsret i Danmark. I 1970'erne prøvede han at få et supplement til sin tyske folkepension fra Danmark, fordi han i Tyskland kun modtog trefjerdedele af en fuld pension. De danske myndigheder kunne ikke finde de papirer i hans sagsmappe, som viste, at han ikke havde haft arbejdstilladelse som flygtning i Danmark. De nødvendige papirer

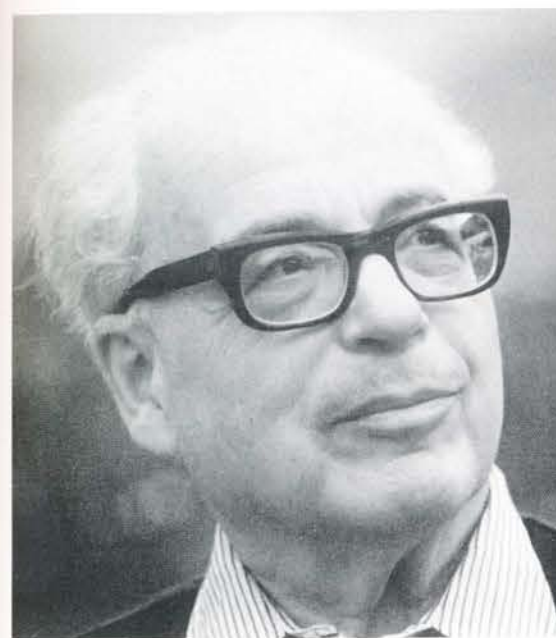
fundtes i mandens akter. De blev ikke sendt. I stedet for sendte man uopfordret oplysninger til de tyske myndigheder om de domme, som manden havde modtaget for overtrædelse af de paragraffer i næringsloven, som hindrede udlændinge i at udfolde sig økonomisk.⁵⁹

En jødisk forretningsmand fra Tyskland, der var interneret i Horserød lejren i 1940-41 og som flygtede til Sverige i 1943, fik den besked kort tid efter at han vendte tilbage til Danmark i 1945, at han fik „Udrejsefrist til 1.8. 1945“. Professor Aage Friis sendte en anmodning på vegne af De samvirkende danske emigranthjælpekomiteer, om at man reviderede denne formulering, som han mente var meget uheldig. Den 11. august skrev embedsmanden i Justitsministeriet, som behandlede sagen, til sin kontorchef: „Jeg tillader mig at henvise til Professorens Brev og vil foreslå, at man, da det jo ikke ser ud til, at vi kommer af med Emigranterne i alle saadanne Tilfælde, giver betydelig længere Udrejsefrist“. Justitsministeriet havde i juni 1945 givet en ordre om at give denne udrejsefrist til „Emigranter, som efter Ministeriets og Politiets Skøn ikke anses for at have saa meget Tilknytning til Danmark at man mener at kunne give dem en normal Opholdstilladelse“. ⁶⁰

Justitsministeriets udgangspunkt i 1945 var det samme som i 1940-41; at komme af med jøderne og andre uønskede, også dem der flygtede til Sverige i 1943. Trængsler, lidelser og nazismens terror, som blev åbenbart efter det tredje riges fald, gjorde ikke indtryk på alle i Danmark.

Friheden

I 1938 lød beskeden til en ung østrigsk flygtning fra en dansk politimand, at man ikke havde brug for 70.000 jøder i Danmark. Lignende holdningen mod indvandring af jøder blev proklameret af selveste justitsministeren i et radioforedrag og avisartikler i 1937.⁶¹ Steincke sagde bl.a.: „Man vil saaledes let kunne forstaa, hvor umuligt det vilde være for et lille land som Danmark at lukke Døren op paa vid Gab for alle dem, der slet ikke er politiske Flygtninge i gammeldags Betydning af Ordet, men som paa Grund af, at de tilhører f. Eks. et el-

Robert Breuer ca. 70 år. Billedet ventligst udlånt af Lilo Breuer.

ler andet religiøst Samfund, som Tyskland ikke længere anerkender, ønsker at bosætte sig her“.

Til trods for, at man var godt bekendt med forholdene for jøder i Tyskland og Østrig, var myndighedernes vilje til at hjælpe meget lille. Hvad justitsministeren og andre embedsmænd af lavere rang ikke kunne vide i slutningen af 1930'erne var, at nogle af de udviste østrigere i 1938 var blandt de godt 65.000 østrigske jøder, der omkom ved nazisternes udryddelser.⁶² I 1940'erne begyndelse var Rigspolitiet og Justitsministeriets planer, at komme af med så mange statsløse flygtninge som muligt. Til trods for nyhederne om de millioner

af mennesker, der døde i koncentrationslejre, fortsatte myndighederne med at gøre de overlevendes liv til en flugt i usikkerhed.

Robert Breuer var en af de få der nåede at fortælle sin historie. Tusinder af afviste og de mange udleverede fra Danmark blev glemt.

Robert Breuer udvandrede til USA i 1940. Først efter hårdt slid i en slægtnings radioforretning og på et kontor i en plastikfabrik, etablerede han sig langt om længe som journalist i USA. Han skrev først og fremmest for den tysksprogede emigrantavis Aufbau, som stadig udkommer. Han specialiserede sig som musikjournalist og var selv en meget dygtig musiker. Robert Breuer forblev en Wiener, med hang til Wiens kultur, sachertorter og musik. Han kom adskillige gange tilbage på besøg i sit gamle land, som han holdt af, trods vanviddet, som tvang ham til at flygte i 1938. Han modtog Østrigs højeste orden for fremmelsen af kulturelt samarbejde.⁶³

Robert Breuer var gift med Lilo Breuer, som var flygtning fra Tyskland. Deres to sønner er i dag førende jurister, den 54-årige Richard A. Breuer, og den 40-årige Lanny Breuer, der i dag leder den stab af rådgivende jurister, som præsident Bill Clinton omgiver sig med i det Hvide Hus.

Robert Breuer døde i august 1996. Han blev 87 år.

Forfatteren ønsker at takke Robert Breuers enke fru Lilo Breuer, New York og hendes familie, samt Martha Keil, Institut für die Geschichte der Juden in Österreich, St. Pölten.

NOTER

1. Brev fra Kongelig Dansk Gesandtskab i Berlin til Udenrigsministeriet, 10. april, 1933. RA. Udenrigsministeriet gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 53a.
2. Breuer, Robert 1988. *Nacht über Wien*; Ein Erlebnisbericht aus den Tagen des Anschlusses im März 1938. Löcher Verlag, Wien.
3. Idem, s. 8-9. Stefan Zweigs brev til Robert Breuer er bragt i original i bogen.
4. Beretningen findes i Robert Breuers bog, s. 79-88. Den bringes her i forfatterens gengivelse med redaktionelle forkortelser.
5. Poul B, eller Poul Broe, var jævnaldrende med Robert Breuer og arbejdede som konfektionist. Han havde besøgt og opholdt sig hos Robert Breuer i Wien i 1934. Broe havde adskillige gange inviteret Breuer til Danmark. RA (Rigsarkivet). Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 63.389. Rapport angaaende Afvisning af østrigsk Jødeflygtning i Lufthavnen.
6. Betjentens udlægning var en noget anden: „Han skrev bl.a.: Hr. Bro [sic] blev gjort bekendt med Forholdene, samt at Pgl. ikke kunde indrejse, hvilket Hr. Bro godt kunne indse, og det var mit Indtryk, at Hr. Bro ikke var

- særlig begejstret for, at Pgl. skulde indrejse under de foreliggende Omstændigheder, idet han ikke ønskede at beholde Pgl. i mere en kortere Tid, mens der under de foreliggende Omstændigheder kunde blive lange Udsigter for Pgl. til at faa Indrejsetilladelse til et andet Land. Pgl. forsøgte nu at laane 10 Kr. og derefter 20 Kr. af Hr. Bro men fik ingen, hvorefter han forsøgte at faa Hr. Bro til at betale en Flyvebillet for sig fra Berlin til Wien, da han ikke ønskede at rejse med Toget fra Berlin til Wien. Hr. Bro lovede ham blot at være til Stede i Morgen fm ved Maskinens Afgang Kl. 9 fra Lufthavnen, idet undertegnede havde forelagt Sagen for Krmass. N.N. der bestemte, at Pgl. skulde afvises og anbringes paa Sundholm indtil i Morgen... Pgl. blev derefter gjort bekendt med, at han ikke kunde faa Lov til at indrejse, da han ikke var i Besiddelse af de fornødne Penge og havde underskrevet paa, at han ikke vilde vende tilbage til Tyskland, og hans Pas desuden kun er gyldig til d. 17/10 1938, samt at han skal have særlig Tilladelse til at ernære sig her som Journalist for udenlandske blade". *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag 63.389.* Rapport angaaende Afvisning af østrigsk Jødeflygtning i Lufthavnen.
7. Der er ikke registreret nogen dødsfald blandt anholdte udlændinge i dagene forud for Robert Breuers fængsling, men der kom adskillige jødiske østrigere, der blev anholdt og udvist. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, Anholdelsesprotokollen 23/6 1938, løbenummer 181.* Denne anholdelsesprotokol kan ikke betragtes som en sikker kilde i alle tilfælde, eftersom ikke alle anholdte udlændinge optræder i den. Blandt andet findes ikke en østrigsk jøde (UDL-sag 63.335), der i juni 1938 blev fængslet i tre dage i Esbjerg. Til trods for meldinger fra politimyndighederne i Esbjerg til Rigspolitiet, som besluttede at han skulle udvises til Tyskland, forekommer mandens navn slet ikke i anholdelseprotokollen. Tre andre østrigske jøder, der ankom med flyvemaskine fra Berlin til Kastrup, og som blev anholdt og fængslet på Sundholm i perioden 18.-23. juni 1938, blev alle ifølge anholdelsesprotokollen, sendt tilbage til Berlin. Mod sædvane, mangler udlændingesagsakterne for én af dem og sagen for en anden (UDL-sag 63342) kan ikke findes i Rigsarkivet. Oplyst i et brev fra Udlændingestyrelsen til forfatteren af 15. maj 1998.
8. Betjenten oplyser i sin rapport: „Det bemærkes, at Pgl. først klynkede, klagede og jamrede, og udtalte at han ikke kunde vende tilbage, men da dette ikke hjalp blev uforkammet og vilde beklage sig til Kongen, Politichefen m.fl. og udtalte, at Forholdene var værre her end i Wien". *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag 63389.*
9. Betjenten oplyser i sin rapport: „Den i Sagen nævnte Konfektionist Bro [sic] gav ikke Møde i Lufthavnen men lod telefonisk meddele, at han var blevet forhindret deri". Betjenten oplyser endvidere: „Ved Udtagelsen af Sundholm var Pgl. rolig og fattet og udtalte at han nu var klar over 'den gik ikke'. Saafremt Pgl. skulde betale for Forplejning paa Sundholm vilde han staa absolut blottet for Penge ved Ankomsten til Berlin, hvorfra han skulde videre til Wien, hvorfor der ikke blev afkrævet ham noget".

- Opholdet på Sundholm kostede Rigspolitiet Kr. 4,50 jfr. kvittering fra Arbejdsanstalten Sundholm. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag 63.389.*
10. Breuer, Robert 1988, s. 91.
11. Robert Breuer, Wien, til Udenrigsministeriet i København 27. juni og 28. juli 1938; Robert Breuer, Birmingham, til Udenrigsministeriet i København. 28. september 1938; Robert Breuer, Birmingham, til Hans Majestæt Kongens Kancelli, 10. oktober 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
12. Breuer, Robert 1988, s. 91.; Justitsministeriets brev til Robert Breuer, 4. november 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
13. Udenrigsministeriet til Det Kongelige Gesandtskab i Berlin, 25. maj 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
14. Justitsministeren til Udenrigsministeriet, 28. juni 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
15. Bekendtgørelse om Indførelse af Pasviseringstvang overfor Personer, der agter at indrejse til Danmark paa østrigsk Pas. Justitsministeriet, d. 1. juli 1938.
16. Vicekonsulen i Wien havde i skrivelser til Det Kgl. Gesandtskab i Berlin og Udenrigsministeriet af 24. marts, 6. april, og 2. juni omhyggeligt skitseret situationen for Østrigs jøder og fremlagt forslag til Udenrigsministeriet. Disse breve og lignende henvendelser fra Gesandtskabet i Berlin (bl.a. af 4. juni) blev sendt videre til Justitsministeriet den 11. april, 9. april og i en notis af 15. juni 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
17. Notis dateret 23. juni 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
18. Nils Svenningsen til Justitsministeriet, 29. september 1938; Nils Svenningsen til Niels Hasager chefredaktør på Politiken, 3. december 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.* Af disse skrivelser fremgår det, at Hasager oprindeligt har kontaktet Svenningsen skriftligt angående Robert Breuer.
19. Vicekonsulen i Generalkonsulatet i Wien til Legationsråd Svenningsen i Udenrigsministeriet, 3. oktober 1938; Vicekonsulen i Generalkonsulatet i Wien til Udenrigsministeriet, 3. oktober 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
20. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59;* *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sager 63425-63429, samt 63553, 63554 og 63355.*
21. Politikreds Esbjerg Nr. 64, Rapport vedrørende N.N. d. 22. juni 1938. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med udlændinge, UDL-sag 63354.*
22. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sager 63425-63429.* Rigspolitiets referater af 24. og 25. august 1938, samt tilføjelse af 4. september på dokumentets margin, fortæller om resultatet af Rigspolitiets besøg i Gedser den 1. september 1938.
23. Brev af 16. november 1938. *RA. Udenrigsministeriet, Repræ-*

- sentationer, nr. 522: Gesandtskabet i Wien, aflevering 1965/67, journalsag nr. 36.D.2.*
24. Verbalnote fra det Kgl. Danske Gesandtskab i Berlin til das Auswärtige Amt, 30. juni 1938. *Auswertiges Amt, Bonn. Archiv der ehemaligen Rechtsabteilung der Auswärtigen Amts über die veränderten dänischen Visabestimmungen vom 1. Juli in bezug auf Österreichische Staatsangehörige, Band: R 48972 og R 48973;* Brev fra Legationsraad Herluf Zahle i Berlin til Nils Svenningsen, 1. juli 1938 og Kongelig Dansk Gesandtskab i Berlin til Udenrigsministeriet, samme dag. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59.*
25. Kongelig Dansk Gesandtskab i Berlin til Udenrigsministeriet, 7. juli 1938. *RA. Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 59;* F.eks. *Neues Wiener Journal* 2. juli 1938, *National-Zeitung* (Essen) 2. juli 1938.
26. *Auswertiges Amt, Bonn. Archiv der ehemaligen Rechtsabteilung der Auswärtigen Amts.* Diverse breve i Band: R48924 og Pol. VI Politik Dänemark 2, R 104 603; Se også Bent Blüdnikow 1991. *Som om de slet ikke eksisterede; og kampen for de tyske jøder.* Samleren, s. 119.
27. Brev fra Deutsche Gesandtschaft Kopenhagen til Das Auswärtige Amt ang. Ausweisung des früheren Reichsdeutschen N.N. aus Dänemark, 23. Maj 1935. *Auswertiges Amt, Bonn. Archiv der ehemaligen Rechtsabteilung der Auswärtigen Amts. Band: R 48924;* En af disse flygtninge vendte tilbage til Danmark fra Sverige i 1945 som medlem af den Danske brigade, men kunne ikke få indfødsret i landet for end i 1952. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med udlændinge, UDL-sag 75.409.*
28. Legationsrådet i Kaunas til Legationsråd Nils Svenningsen, 21. juni 1939. *RA. Udenrigsministeriet gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag nr. 36. Dan. 53a.* Trods sine holdninger overfor jøder, viede Legationsrådet jøderne i Lithauen opmærksomhed, hvis de var af betydning for dansk erhvervsliv og eksport. Legationsrådet præsenterede en liste over jødiske ejere af virksomheder, som havde handelsforbindelser med danske virksomheder og foreslog, at disse jøder fortsat kunne modtage visumbehandling som andre lithauiske statsborgere, til trods for Udenrigsministeriets nye visuminstrukser (nr. 105 af 16. juni 1939), som først og fremmest sigtede mod at forhindre jøders indrejse. Legationsrådet blev efter anden verdenskrig afskediget fra udenrigstjenesten grundet arbejde for den tyske besættelsesmagt.
29. Udenrigsministeriet til det Kgl. Gesandtskab i Haag vedr. Jødespørgsmaalet i Tyskland, 11. januar 1939 [Journal nr. 140N.33.b] og medfølgende redegørelse: De tyske Arieseeringsforanstaltningers Virkninger for danske Firmaer og Forretningsmænd. *RA. Udenrigsministeriet, Repræsentationer. Gesandtskabet i Haag, aflevering 1968, journalsag 17.C.1.*
30. Fortroligt Referat af Forhandlingerne paa de den 21. og 22. Juni i Fredensborg og København mellem Repræsentanter fra Danmark, Finland, Norge og Sverige afholdte Møder om Flygtningespørgsmaal, s. 1. *RA. Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag 17. D. 35.*
31. De ansvarlige ministerier brugte ikke i 1930'erne fællesbetegnelse Hitler-flygtninge om flygtende jøder, således som nogle forskere senere har valgt at gøre. Forfatteren mener betegnelsen er meget unøjagtig, en slags *pars pro toto*. Ligeledes anses betegnelsen „tyske emigranter", som er blevet brugt siden 1930'erne, ikke at være dækkende. Selvom jødiske flygtninge ikke blev kaldt, eller anerkendt som flygtninge af myndighederne, var de alligevel flygtninge. Det skal ikke forstås således, at jeg mener at jødiske flygtninge skal behandles særskilt, men det fremmer unægteligt forståelsen af helheden, hvis man er klar over at flygtninge havde forskellige vilkår. Jøder kunne generelt ikke i de nordiske lande opnå den samme flygtningestatus som mange af dem, der havde deltaget i politisk aktiviteter.
32. Fortroligt Referat af Forhandlingerne paa de den 21. og 22. Juni i Fredensborg og København mellem Repræsentanter fra Danmark, Finland, Norge og Sverige afholdte Møder om Flygtningespørgsmaal; Tyske Flygtninge i Danmark; Dansk PM til Nordisk Konference 21. og 22. Juni 1938, s. 6. *RA. Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag 17. D. 35.*
33. Herbert Rosenkranz, 1978. *Verfolgung und Selbstbehauptung. Die Juden in Österreich 1938-1945,* Herold, Wien, s. 101.
34. *RA. Udenrigsministeriets gruppeordnede sager 1909-1945, journalsag 36. Dan. 53a;* *RA. Udenrigsministeriet, Repræsentationer, Nr. 522: Gesandtskabet i Wien, aflevering 1965/67, journalsag nr. 36.D.2*
35. Hans Uwe Petersen 1989. De Nordiske lande og Hitler-Flygtningene. I *Nordisk flygtningepolitik i verdenskrigens epok.* Red. Rune Johansson og Hans-Åke Persson. Lund University Press, s. 52, 57; Petersen, Hans Uwe 1998. Die Zusammenarbeit der nordischen Länder in der Flüchtlingsfrage. I Einhard Lorenz et al. (Hg.) 1988. *Ein Sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im noreuropäischen Exil 1933 bis 1950.* IZGR – Schriftenreihe Band 2. s. 69-85; Lorenz, Einhard og Petersen, Hans Uwe 1998. Fremdenpolitik und Asylpraxis. I Einhard Lorenz et al. (Hg.) 1988, s. 17-42.
36. Vilhjålmsson, V.Ö., under forberedelse: Det er blevet hævdet, at jøder, „der havde Hjælpekomitéen af 4. maj 1933 i ryggen“, ikke risikerede udlevering, fordi „Justitsministeriet for enhver pris ville undgå det „forfærdelige halloj“, en udvisning kunne skabe“. Wiben, Peder, 1998. Komitéen af 4. maj 1933. I Dethlefsen, H. og Lundbak, H. (red.) *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998.* Museum Tusculanums Forlag, s. 155. Dette resultat bygger på hjælpekomitéens arkiv i modsætning til nærværende forfatters resultater, som udelukkende bygger på gennemgang af Rigspolitiets udlændingesager; Island, som stadig var i udenrigspolitisk forbindelse med Danmark, sendte jøder tilbage. I to registrerede tilfælde tilbød myndighederne på Island, at betale for videresendelse af udviste jøder til Tyskland, hvis man ikke ville beholde dem i Danmark. Man sendte et følgebrev på tysk i tilfælde af en udlevering; Vilhjålmur Örn Vilhjålmsson 1997. *Flóttamaðurinn Alfred Kempner. Lesbók Morgunblaðsins.* 27. september 1997, s. 4-6.

37. Finansieret af Gestapo og/eller Anti-Komintern i Berlin, stod *Ejler Pontoppidan* bag omfattende underjordisk arbejde mod tyske emigranter/flygtninge i Danmark. Han menes bl.a. at have tilrettelagt et indbrud, som fandt sted 23. november 1938 i Socialdemokratiets partikontor i København. Pontoppidan blev likvideret af modstandsfolk under besættelsen.
38. Henrik Stevnsborg 1992. *Politiet 1938-1947. Bekæmpelse af spionage og nedbrydende virksomhed 1938-1947*. København, s. 148-150; *RA. Justitsministeriet 3. Ekspeditionskontor 1939-590 og (U 366)*, Kommissionen af 19/8 1939 vedr. undersøgelse af forholdene i Rigspolitiets fremmedafdeling; *RA Arkivet for Rigsadvokaten, P-journalsag 22216 for Max Pelwing; Politiken* 30. maj 1945 og 23. marts 1946; *Social Demokraten* 30. maj 1945.
39. *RA, Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, Anholdelsesprotokollen 10/8 1936, løbenummer 225*.
40. Paul Hammerich 1992. *Undtagelsen. En kronike om jøderne i Norden frem til 2. verdenskrig*, s. 266.
41. Jökullsson, H. og Jökullsson, I. 1988. *Íslenskir Nasistar*. Reykjavík, s. 131, 210, 301.
42. Som et eksempel på bøger om myter, hvor udlevering af jøder i begyndelsen af 1940'erne heller ikke behandles, kan nævnes: Bryld, Claus og Warring, Anette 1998. *Besættelsestiden som kollektiv erindring*. Roskilde Universitetsforlag.
43. De fleste mænd blev udleveret den 3. august 1941, mens ægtefæller og børn til de udleverede blev sendt til Tyskland i september 1941; *RA. Justitsministeriets 3. kontor, journalsag nr. 1120/1940*; Se også Larsen, Leif og Clausen, Thomas 1997. *De Forrædte; Tyske Hitlerflygtninge i Danmark*, s. 40-43.
44. Justitsministeriet til Statsadvokaten for særlige Anliggender 25. juli 1941. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 100.745*; Fremkommer også af 58 enslydende skrivelser i: *RA Justitsministeriets 3. kontors kopibog for 1941*. Se endvidere Larsen, Leif og Clausen, Thomas 1997. *De Forrædte; Tyske Hitlerflygtninge i Danmark*, s. 134-141.
45. Justitsministeriet til Rigspolitichefen 25. juli 1941. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 97.894*; Tilladelse til at bringe brevet i sin helhed givet af Rigsarkivaren 9. og 12. juni 1998; *RA. Justitsministeriet, 3. kontors kopibog for 1941*, som indeholder mindst 58 identiske skrivelser, samt en udvisningsskrivelse vedrørende 10 russiske statsborgere.
46. Statsadvokaten for København (Særlige Anliggender) til Justitsministeriet, 19. marts 1941. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 69.913*.
47. *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm*. Arkivet for Emigrantlejren i Horsørød 1940-41, journalsag 20; *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sager nr. 76.552, 40.384, 48.69, 61.947, 82.589, 38.423*. De fleste af disse sager, der vedrører jøder, har Udlændingestyrelsen afvist at give forfatteren aktindsigt i. Personerne bag udlændingenumrene omkom i koncentrationslejre som Auschwitz og Dachau (se note 52).
48. Petersen, Harald og Herfelt, J. 1946. Retsvæsen og Politiet under Besættelsen. I Aage Friis (udg.) *Danmark under verdenskrig og besættelse*, s.48-49.
49. Københavns Opdagelsespolitiet til Rigspolitiets fremmedafdeling, 5. december 1940. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 69.913*.
50. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 69.913*.
51. Bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af tinget under 8. januar 1948 nedsatte kommission i henhold til grundlovens § 45. Vol. VII. *Justitsministeriet og Retshåndhævelsen under besættelsen*. Aktstykker bind I. København 1950, s. 186-189.
52. Vilhjálmsen, V. Ö. Under forberedelse.
53. *Jens Herfelt* (1894-1972). Herfelt gjorde karriere i Justitsministeriet fra 1922. Fuldmægtig 1933, ekspeditionssekretær 1936 og kontorchef 1939. I 1945 blev Herfelt udnævnt til dommer i Østre Landsret, to år senere til politidirektor i København, og i 1951 til højesteretsdommer.
54. Petersen, Harald og Herfelt, J. 1946. Retsvæsen og Politiet under Besættelsen. I Aage Friis (udg.) *Danmark under verdenskrig og besættelse*, s. 49.
55. Skrivelser: Udlændingestyrelsen, Opholdsafdelingen til Rigsarkivet, 21. juli 1998; Indenrigsministeriet, Udlændingefædelingen til Vilhjálmsen Örn Vilhjálmsen, 28. juli og 12. august; Udlændingestyrelsen til Indenrigsministeriet 28. august 1998. Indenrigsministeriet i mundtlig meddelelse til forfatteren 31. august 1998.
56. Udlændingestyrelsens Retningslinier for meddelelser af samtykke til arkivgang, undertegnet af Claes Nilas, 29. november 1996. Disse interne retningslinier, hvori 2. verdenskrig bliver defineret som omtålelig begivenhed, og hvor ofrene for nazismen sidestilles med personer der har været involveret i terrorhandling, synes på visse punkter at stride mod lov nr. 337 af 14. maj 1992 om offentlige arkiver m.v. som ændret ved lov nr. 421 af 10. juni 1997.
57. Bent Blüdnikow og Vilhjálmsen Örn Vilhjálmsen 1997. Skeletter efter 1945. *Weekendavisen*, 19.-25. september 1997, s. 4.
58. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 62.979*.
59. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 39.222*.
60. De samvirkende danske emigranthjælpekomitéer ved Aage Friis til Justitsminister Busch-Jensen, 9. august 1945; *N.N.* i Justitsministeriets 3. Kontor til Kontorchef Linstow, 11. august 1945. *RA. Rigspolitiet, Tilsynet med Udlændinge, UDL-sag nr. 56.873*.
61. Blüdnikow, Bent 1991, s. 119; K.K. Steincke. Emigrant-spørgsmaalet i Danmark (radioforedrag). *Social Demokraten* 27. april 1937, s. 11 og 28. april s. 13-14.
62. Dette dødstal for østrigske jøder er det mest nøjagtige. Tallet er venligst oplyst af lektor Therkel Stræde, Odense Universitet; Steinhäuser, M. 1987. *Totenbuch Theresienstadt*, s. 3.17 (epilog). Wien.
63. Breuer, Robert 1988, s.117-131.

